

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Για την οικονομία της ανάγκης	13
Παρεκβάσεις	57
 Μέρος Ι: Ο καιρός της κατανόησης ενός unfair game	81
Κεφάλαιο 1. «Λαϊκές τάξεις»: σχολικός «εκδημοκρατισμός» και κοινωνική αναπαραγωγή	83
Κεφάλαιο 2. Εκπαιδευτικές αντιθέσεις και ταξικές διαιρέσεις	113
Κεφάλαιο 3. Μεταβολές και σταθερές	143
Κεφάλαιο 4. Ποσοτικοί μετασχηματισμοί και ποιοτικά αποτελέσματα	169
Κεφάλαιο 5. Εύθραυστες «λαϊκές τάξεις»	215
Κεφάλαιο 6. Λαϊκές τάξεις και κρίση αναπαραγωγής	267
Παρεκβάσεις	301
 Μέρος ΙΙ: Οι λαϊκές τάξεις και η κουλτούρα τους	325
Κεφάλαιο 1. Αντικειμενικές συνθήκες και κοινωνικές υπάρξεις	327
Κεφάλαιο 2. Λαϊκές τάξεις σε έναν κοινωνικό χώρο δύο διαστάσεων	417
Κεφάλαιο 3. Λαϊκές τάξεις: τα «πατρώα» και «επίκτητα»	437
Κεφάλαιο 4. Λαϊκές τάξεις και βιοτικό ύψος: τρεις τρόποι ανάγκης	465
Παρεκβάσεις	521
Ένας κόσμος αγώνων και αγωνιών	581
Addenda	595

Παράρτημα 1	599
Παράρτημα 2	612
Παράρτημα 3	620
Παράρτημα 4	627
Παράρτημα 5	637
Παράρτημα 6	713
Παράρτημα 7	721
Παράρτημα 8	749
Παράρτημα 9	752
Παράρτημα 10	780

ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΓΚΗΣ

«Οι κοινωνικές επιστήμες έχουν χάσει, μου φαίνεται, την αίσθηση αυτής της τραγικότητας της ανθρώπινης ύπαρξης, που αποτελεί μέρος των αντικειμένων της ανθρωπολογίας».

P. Bourdieu

α. The sense of one's place

«Καμιά φορά για να καταλάβεις μια πρόταση πρέπει να τη διαβάσεις στο σωστό της tempo».

L. Wittgenstein

Αθήνα, καλοκαίρι 2013

«Εσφίξε το χέρι της Γεωργίας στη χούφτα του.
Τα δάχτυλά του είναι ακόμα γερά. Έκλεισε μέσα τους τα δικά της, μαλακά, και της είπε:
– Όλη η ζωή μου πέρασε μέσα στα σίδερα.
– Κι η δική μου στα κουρέλια, είπε αυτή».

A. Φραγκιάς, *Ανθρωποι και Σπίτια*

Ο Γιώργος, 79 χρονών, συνταξιούχος οδηγός πια, σκληρά εργαζόμενος σε όλη του τη ζωή σε διάφορες δουλειές αλλά ποτέ στο Δημόσιο, με διαστήματα ανεργίας τα τελευταία χρόνια της εργασιακής του ζωής, και η 75χρονη γυναίκα του, η Φανή, η οποία πάντα στο σπίτι, ως νοικοκυρά, είχε αναλάβει την οικονομία της οικονομίας, της ηθικής και του ηθικού, «ο βράχος», «ο κάβος του πλοίου», «ο υπουργός οικονομικών του σπιτιού», όπως του αρέσει να την αποκαλεί ο Γιώργος, είναι και οι δύο προϊόντα του ελληνικού «πολιτισμού της φτώχειας» –για τον οποίο μιλάει ο Π. Μάρκαρης– των δεκαετιών του '50 και του '60. Παιδιά αγροτικών εργατών, πήγαν στο σχολείο μέχρι τις πρώτες τάξεις του γυμνασίου, έμαθαν τη σκληρή δουλειά από νωρίς (ο Γιώργος στα χωράφια και η Φανή στα

λίγα ζώα που συμπλήρωναν την οικογενειακή οικονομία) και ήρθαν στην Αθήνα για μια καλύτερη τύχη, αυτός για να γίνει οδηγός και αυτή για να μάθει τη μοδιστρική. Εκεί, στις αρχές του '60, γνωρίστηκαν, παντρεύτηκαν και κατοικούν από τότε στη γειτονιά μιας παραδοσιακά αριστερής λαϊκής συνοικίας, στη μικρή και, παλιά πλέον, ιδιόκτητη μονοκατοικία των 58 τετραγωνικών μέτρων, προίκα της Φανής, μέσα στην οποία μεγάλωσαν τα δυο τους παιδιά και φιλοξένησαν για πολλά χρόνια τον μικρότερο αδερφό της Φανής μέχρι «να σταθεί στα πόδια του», έως ότου «άνοιξε το δικό του μαραγκούδικο». «...Όταν πρωτοήρθα εδώ, που αγοράζαμε χαρτιά για την τουαλέτα, έλεγα αγοράζουμε χαρτιά εδώ! Εμείς σκουπίζουμε τον ποπό μας με πέτρες στο χωριό και μετά ήρθαν οι εφημερίδες, με εφημερίδες... Αφού δεν ήξερα, αφού δεν τα είχα δει... Πριν να χτιστεί το σπίτι μας μείναμε σε ένα δωμάτιο, και στο διπλανό δωμάτιο ένας φίλος του άνδρα μου, ο Φώτης, με τη μητέρα του. Μας χώριζε μια κλειστή πόρτα. Δεν την ανοίγαμε. Και πίσω ήταν η κουζίνα που τρώγαμε όλοι μαζί και ένα κουζινάκι, που ήταν εδώ, το είχε η μάνα του Φώτη... Ένα κρεβάτι, ένα μπαούλο και ένα τραπεζάκι με δυο καρέκλες είχαμε στην αρχή... Πολλή φτώχεια... Πολλή. Αφού, σου λέω, δεν είχα να φορέσω να πάω στο χωριό που γέννησα το παιδί μου. Πήρα ένα τσίτι τότε ύφασμα, το έραψα και πήγα στο χωριό. Τίποτα. Ούτε να σκεπάσω το παιδί μου τότε... Τίποτα, τίποτα από ρούχα. Όταν είχε πολύ κρύο μαζευόμασταν οι γονείς μου στην κουζίνα και βάζαμε μια γκαζιέρα με τρόμπα. Την έχω ακόμη την γκαζιέρα. Την έχω πίσω εκεί και από τους πολλούς ατμούς γινότανε υγρασία πάνω και μας έπεφτε στο κεφάλι. Την είχα εκεί στη γωνία που έχω τώρα τις πατάτες. Και είχε ένα διαβολεμένο κρύο εκείνο τον χειμώνα... “Αν σου ζήσει το παιδί”, μου έλεγε ο πατέρας μου, “τυχερή θα είσαι”. Σιγά σιγά γνώρισα ένα υαλοπωλείο και πήγαινα με δόσεις εκεί πέρα και μάζευα όλα τα πράγματα. Σιγά σιγά, μήνα με τον μήνα. Και γέμισε το σπίτι πράγματα. Τα φώτα... Ούτε φώτα δεν είχα. Τίποτα δεν είχα όταν μπήκα μέσα...». Προκομμένη, η νοικοκυροσύνη της, η περηφάνια της, «πανιά, πανιά πλέναμε, δεν είχαμε μπεμπιλίνο... Σηκωνόμουν 5 η ώρα τη νύχτα και τα έπλενα τα πανιά, για να προλάβουν να στεγνώσουν. Ξύπναγε το παιδί και μετά ποιος θα με βοηθήσει που έπρεπε να αναλάβω το παιδί μου; Όταν ήρθα από το χωριό μού φώναζε μία από την απέναντι ταράτσα: “Εσύ απλώνεις ρούχα;” λέω, “Ναι, γιατί;” “Κάθεται η μάνα μου”, λέει, “και σε κοιτάζει πόσο ωραία τα απλώνεις”. Μας έλεγε η μάνα μου ετούτο θα απλώσετε έτσι, εκείνο θα απλώσετε έτσι, δεν θα απλώσεις το βρακί δίπλα στην πετσέτα, θα απλώσεις τα πουκάμισα... Θα απλώσεις τα πουκάμισα πρώτα, τις φανέλες και τα σόβρακα των ανδρών. Όχι το σόβρακο δίπλα... Τη σκάφη τη σιδερένια την έχω πίσω ακόμα, σιδερένια σκάφη...» Μόνη διασκέδασή τους για πολλά χρόνια ήταν οι βραδινές βεγγέρες στα πεζοδρόμια της γειτονιάς. «Καθόμασταν, στη Ρίτα τη συχωρεμένη πηγαίναμε, η μάνα της, η κυρία Μαρία. Εμείς ήμασταν πιο μικρές τότε και καθόμασταν... Όλη η γειτονιά. Όπως τότε στο χωριό. Μετά μαζεύτηκε ο καθένας κι ύστερα με τις

πολυκατοικίες τέλειωσαν τελείως. Κλείστηκε ο κόσμος. Μόνο εμείς συνεχίζαμε να βγαίνουμε στο πεζοδρόμιο για χρόνια. Τελευταία δεν βγαίνουμε πια. Ήρθαν και άνθρωποι που δεν γνωρίζουμε...».

Το ηλικιωμένο αυτό ζευγάρι, το οποίο εξαιτίας μιας σειράς κοινωνικών ατυχημάτων παρέμεινε, τηρουμένων των αναλογιών, στις ίδιες σχεδόν ταξικές συνθήκες μέσα στις οποίες αποφάσισε να συγκροτηθεί ως τέτοιο [*«εμείς δεν κάναμε πανωσήκωμα, μέيناμε στο ισόγειο...», «μου λείπει ένα μπαλκόνι να περνάμε την ώρα μας κοιτώντας έξω. Μέσα εδώ, κοιτώντας τον ακάλυπτο μαραζώνεις. Παλιά βγαίναμε στο πεζοδρόμιο και καθόμαστε... Τώρα, δεν μιλάς με όλους. Άλλα χρόνια... Μας έφαγε η τηλεόραση. Εδώ... Εδώ μέσα συνέχεια...»*], όχι μόνο διαβιώνει χωρίς να δημιουργεί χρέη –τα οποία «θα έτρωγαν» τις κάποιες ελάχιστες καταθέσεις που έχουν «χωρίς να τις πειράζουν, «για ώρα ανάγκης» ή «για να “φύγουν” με αξιοπρέπεια»– σχεδόν αποκλειστικά [*«εκτός αν έχουμε κανένα παρατράγουδο, κανέναν γιατρό και ξεφεύγουμε και τότε έχουμε ανάγκη κανένα δανεικό, από μια φίλη μου από την εκκλησία, που και αυτό αμέσως της το δίνω με το που πληρώνομαι αρχές του μήνα...»* ή *«δεν έχω να φτιάξω ένα δόντι...»*] με τη μηνιαία σύνταξη των 680 ευρώ που διαθέτει, αν δεν υπολογίσει κανείς τις προμήθειες τροφίμων που κερδίζει ο Γιώργος με την ευκαιριακή δουλειά του στη λαϊκή αγορά ως «βοηθός στον πάγκο» ενός φίλου του πατατοπαραγωγού [*«όποτε έχει ανάγκη, με φωνάζει να βάλω ένα χεράκι»*], αλλά προσπαθεί και να στηρίξει την οικογένεια της κόρης του που αδυνατεί «να τα βγάλει πέρα» υπό το βάρος της οικονομικής κρίσης.

Εδώ και πολλά χρόνια υπήρξαν οι μόνιμοι και πρόσφοροι πληροφορητές μου στις έρευνες που διεξάγω πάνω στους μετασχηματισμούς που πλήττουν τις λαϊκές τάξεις, ενώ αυτή τη φορά αποτέλεσαν οι ίδιοι αντικείμενο της (παρούσας) έρευνάς μου γύρω από τους κοινωνικά προσδιορισμένους τρόπους διαχείρισης των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης¹.

Κατ' αρχάς, σε ένα κοινωνιολογικό πεδίο, όπως το ελληνικό, το οποίο βρίθεται από τρόπους διαφυγής από την επιστήμη, απάρνησης της κοινωνιολογίας και, μάλιστα, τόσο περισσότερο κοινωνικά αποδοτικούς όσο λιγότερο επιστημονικά αναγνωρισμένοι είναι αυτοί που τους χρησιμοποιούν², η δημοσίευση αυτής της

1. Μια πρώτη εκδοχή αυτού του κειμένου με βασικό αντικείμενο τον καταμερισμό των μηνιαίων εξόδων του ζευγαριού, του οποίου την επιμέλεια έχει η Φανή αποκλειστικά, είχε ως στόχο να προσφερθεί ως υλικό για σεμιναριακού τύπου άσκηση τόσο στο επίπεδο της παιδαγωγικής της επιστημονικής έρευνας και του επιστημολογικού αναστοχασμού όσο και σε αυτό της επιστημονικής πρακτικής και της κοινωνικής και πολιτικής χρήσης της επιστήμης. Βλ. Ν. Παναγιωτόπουλος, *Η οικονομία της ανάγκης: Συνέντευξη με μια συνταξιούχο, Κοινωνικές Επιστήμες*, 2-3, 2013, σ. 42-50.

2. Μεταξύ των τρόπων αυτών, ο πιο ενδεικτικός είναι, αναμφίβολα, αυτός που συνίσταται στη χρησιμοποίηση των σπουδαίων εννοιών/ονομάτων και στη συνεχή επίκληση των «αρχικών θεμελίων» και των «επιστημολογικών προαπαιτούμενων» των επιστημονικών ενεργημάτων.

πρακτικής αντικειμενοποίησης των «*principium importans ordinem ad actum*», όπως έλεγαν οι σχολαστικοί, των ταξινομικών δραστηριοτήτων που οργανώνουν την πρακτική αυτών των υπό μία έννοια «πρωτόγονων μορφών ταξινόμησης» των καταναλωτικών αναγκών αυτού του ζευγαριού, θα μπορούσε πράγματι να αντιμετωπιστεί ως ένα ενδεικτικό παράδειγμα της πρακτικής αποτελεσματικότητας και εφευρετικότητας του κοινωνιολογικού βλέμματος, όταν είναι οπλισμένο τόσο με τον έλεγχο των όρων που καθιστούν δυνατή μια επιστημονική γνώση του κοινωνικού ή πιο απλά του τρόπου κατασκευής του κοινωνιολογικού αντικειμένου, όσο και με μια διάθεση πρακτικής ρήξης με τα διάφορα κοινότοπα σχήματα της παιδαγωγικής της έρευνας και, ειδικότερα, με τη ρητορική της φορμαλιστικής έκθεσης του θεωρητικού λόγου και της μηχανικής εκμάθησης των τεχνικών ενός μεθοδολογικού προγραμματισμού, που συγκροτείται μια για πάντα και για όλους, ανίκανου να διδάξει τη λογική της χρήσης του κοινωνιολογικά δυνατού και να μεταβιβάσει μια «κλίση προς το αληθινό», αυτή τη θεμελιώδη επιστημολογική διάθεση, η οποία κινητοποιεί και καθιστά εφευρετικές, σύμφωνα με τον Peirce, τις έρευνες του επιστήμονα. Η συμβολή της χρήσης των ντοκουμέντων που ακολουθούν σε αυτή την προοπτική, αν και έχει όλες τις πιθανότητες να παραγνωριστεί από τους πολλούς επιστήμονες τύπου Varignon³ που διαθέτει ο επιστημονικός μας χώρος, έχει να κάνει, πράγματι, με την ιδιότητά του ως υλικού ικανού να προσφερθεί σε μια άσκηση ανάλυσης των πρακτικών ταξινομήσεων των κοινωνικών δρώντων υπό την οπτική μιας κοινωνιολογικής θεωρίας της γνώσης η οποία θα στόχευε να καταδείξει άλλη μια φορά πώς μπορεί να προσφέρει το «θετικό» και «εμπειρικό» θεμέλιο στον καντιανό απριорισμό⁴.

3. «Οι σοφοί, οι φιλόσοφοι που είναι πολύ επιρρεπείς στη γενίκευση, την ταξινόμηση, πολύ γόνιμοι στο να δημιουργούν νέες λέξεις ή νέες ετικέτες για τα γένη και τις τάξεις που επινοούν, δεν είναι αυτοί που επιδρούν ώστε να γίνει η πρόοδος πιο πραγματική στις επιστήμες και τις φιλοσοφίες. Πρέπει λοιπόν η ενεργητική πραγματικά αρχή, η αρχή της γονιμότητας και της ζωής για όλα αυτά που εξαρτώνται από την ανάπτυξη της λογικής και του φιλοσοφικού πνεύματος, να μη βρίσκεται στη δύναμη της αφαίρεσης, της ταξινόμησης και της γενίκευσης. Αναφέρουμε εδώ ότι ο μεγάλος γεωμέτρης J. Bernouilli, περίλυπος που έβλεπε ότι ο σύγχρονός του Varignon φαινόταν να θέλει να σφετεριστεί τις ανακαλύψεις του, υπό το πρόσχημα ότι πρόσθετε κάποια γενίκευση που ο ίδιος ο συγγραφέας είχε παραμελήσει και η οποία δεν απαιτούσε και ιδιαίτερη επινοητικότητα, έλεγε κακόβουλα μετά το τέλος κάθε καινούργιας διατριβής: «Αυτό θα μας το γενικεύσει ο Varignon» (A. A. Cournot, *Oeuvres Complètes*, τόμ. Β', εκδ. J. C. Parente, Παρίσι: Vrin, σ. 20), στον P. Bourdieu, «Το πεθαμένο κυριεύει το ζωντανό: οι σχέσεις ανάμεσα στην πραγματοποιημένη ιστορία και στην ενσωματωμένη ιστορία», στο Ν. Παναγιωτόπουλος (επιμ.-πρόλ.), P. Bourdieu, *Κείμενα Κοινωνιολογίας* (μτφρ.: Ν. Παναγιωτόπουλος, Π. Γεωργίου, Θ. Ψυχογιός, Μ. Βιδάλη, Μ. Χάλαρη, Κ. Ηλιοπούλου, Μ. Θανοπούλου, Ε. Σταματέλου, Γ. Μανουριδακό, Α. Καπέλλα & Γ. Φερτάκης), Αθήνα: Δελφίνι, 1994, σ. 24.

4. Για μια ανάλυση των ταξινομικών δραστηριοτήτων των κοινωνικών φορέων και των «πρωτόγονων μορφών ταξινόμησής» τους, σε αυτή την προοπτική αλλά σε έναν άλλο